

Herfsttij der buitenplaatsen

In de Vechtstreek zijn tussen de majestueuze buitenhuizen vaak vreemde, lege plekken te herkennen: resten van een vijver of slotgracht, twee verweerde natuurstenen hekpalen, een boerderij met een 'lustige' naam in de gevel. Het zijn sporen van buitenplaatsen die reeds lang van de aardbodem verdwenen zijn. Tegenwoordig staan er zo'n tachtig buitens aan de Vecht, maar ooit waren dat er zowat tweehonderd! Waar zijn al die buitens gebleven? Dat is wat de schrijver van dit artikel heeft willen onderzoeken in verband met een afstudeerscriptie. Het onderzoek had betrekking op de Vecht maar ook op andere streken rondom Amsterdam.

Tot nu toe nam in het onderzoek naar buitenplaatsen de veelvuldige sloop ervan aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw geen belangrijke plaats in. Meestal is meer aandacht geschonken aan de bouw en inrichting, en begrijpelijkerwijs krijgen de buitens die nog steeds bestaan veel belangstelling uit het oogpunt van monumentenzorg en toerisme. Van veel buitenplaatsen die verloren zijn gegaan bestaan niet eens afbeeldingen en zo spreken ze veel minder tot de verbeelding.

Toch wordt de geschiedenis van de Nederlandse buitenplaats pas volledig als ook de niet meer bestaande buitens in ogenschouw worden genomen, met name in die gebieden waar deze uiteindelijk helemaal verdwenen zijn. Om in deze leemte te voorzien, heeft de schrijver geïnventariseerd hoeveel buitenplaatsen er eigenlijk zijn verdwenen, wanneer dit gebeurde, en welke economische maar ook politieke en sociale oorzaken hiervoor zijn aan te wijzen. Hiermee kunnen hopelijk een aantal misverstanden uit de weg geruimd worden; de economische invalshoek biedt bovendien nieuwe inzichten over het fenomeen buitenplaats in het algemeen.

Inventarisatie

De hoogtijdagen van de buitenplaats liggen in de zeventiende en achttiende eeuw. Op de vleugels van de handelssuccessen van de Gouden Eeuw begon de ene na de andere luthof te verrijzen op aangename plekken in de nabijheid van de welvarende steden van de Verenigde Nederlanden. Buitenplaatsen waren er om 's zomers aangenaam te kunnen vertoeven (ze waren in het algemeen niet

Afb. 1. Concentraties van buitenplaatsen in de 18de eeuw.

voor permanente bewoning bedoeld!) maar waren tevens een statussymbool én een mooie gelegenheid om te netwerken met andere buitenplaatsbezitters.

De keerzijde van deze bloei kwam later. Tegen het einde van de achttiende eeuw raakte de Hollandse economie in het slop en uiteindelijk viel Frankrijk het land binnen. Het is in deze periode dat vele buitenplaatsen werden verwaarloosd en afgebroken. Zoals zal blijken, ging deze ontwikkeling gedurende de gehele negentiende eeuw door, al begon tegelijkertijd elders de belangstelling voor de buitenplaats weer te groeien.

Om uit te zoeken hoeveel buitens er eigenlijk zijn verdwenen, volgt nu eerst een korte inventarisatie. Voor dit onderzoek heb ik mij beperkt tot de buitens van Amsterdammers – dat waren er al heel wat. Deze Amsterdamse buitenplaatsen lagen binnen een straal van dertig kilometer om de stad heen. De stedelingen waren overigens al in de zestiende eeuw begonnen met grond te kopen op het platteland – aanvankelijk om economische motieven: om winst te behalen met de verpachting van grond. Vanaf de zeventiende eeuw werden hier buitenplaatsen aan toegevoegd (Afb. 1).

Zo waren een aantal Noord-Hollandse droogmakerijen geliefde vestigingsplaatsen voor buitens: de Beemster en Purmer bijvoorbeeld, maar ook de Watergraafsmeer, onder de rook van Amsterdam, stond er vol mee. In aanvang was het dus vooral het gewin uit landbouw geweest dat de stedelingen had aangezet om er grond te kopen, en veel buitenplaatsen waren dan ook gecombineerd met een boerenbedrijf.

Dan waren er nog de zandgronden. Zandafgravingen, blekerijen en vaak ook landbouw waren in het begin de economische trekpleisters geweest, maar ook hier kwamen de buitenplaatsen op. 's-Graveland viel in deze categorie: voor 1625 bestond het land daar nog uit 'Onlanden, Vullingen, verlaatene venen, uitgedolven en moerassige plaatsen', maar in dat jaar besloot een gezelschap Amsterdammers het te ontginnen. In het westen was het Kennemerland voor buitenplaatsen mateloos populair en goed bereikbaar, bovendien bood het duinlandschap mooie vergezichten. Vanaf de juiste plaatsen aan het Wijkermeer (nu Wijkermeerpolder) kon men Amsterdam zien liggen.

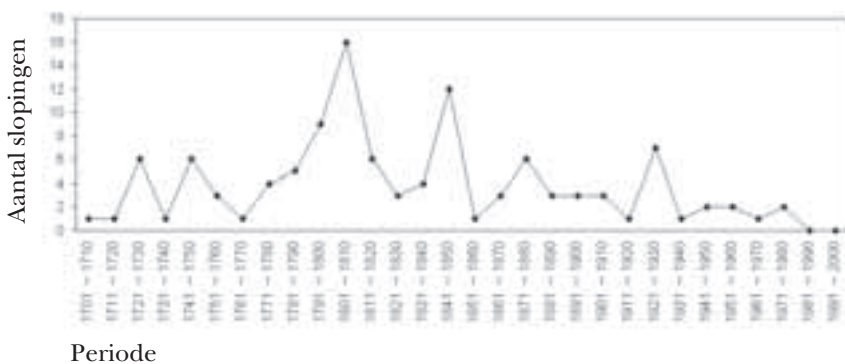
Ook aan de veenrivieren Amstel, Angsel, Gein en Vecht was het stedelijk grondbezit begonnen met de aankoop van boerenbedrijven: zelfs bij het grote Goudestein, treft men op de oudste afbeeldingen een hooiberg aan. De riviertjes raakten vervolgens in trek om hun natuurschoon, maar net zo goed was het vele vaar- en wegverkeer over trekvaart en zandpad een factor: al die passanten zouden immers de imposante buitenplaatsen zien en bewonderen!

In totaal moeten er gedurende de zeventiende en achttiende eeuw zo'n zeventienhonderd buitenplaatsen rond Amsterdam hebben gestaan. Het aantal buitens dat vervolgens is verdwenen is gigantisch. Een inventarisatie leert dat er tegenwoordig nog zo'n honderdvijftig buitenplaatsen over zijn gebleven:¹

Inventarisatie Amsterdamse buitenplaatsen per gebied		Gemiddelde hoogste waarde	Gemiddelde oppervlakte	Meeste stichtingen	Meeste afbraken	Aantalbekende buitens	Aantal nog aanwezig
Droogmakerijen	Watergraafsmeer Beemster, Purmer	f 15.000 ?	10 morgen ?	1700-1750 voor 1640?	1795-1810 eerste helft 19e eeuw	80 60?	1 1
Veenrivieren	Amstel	15.000- 20.000	10 a 30 morgen	1650-1750	1780-1800, 1820-1840	60	3
	Vecht	30.000	10 a 30 morgen	1630-1750	1810-1820, 19e eeuw	200	70
	Angsel, Gein	16.000	30 morgen	1650-1700	1810-1815, 19e eeuw	50	10
Zandgronden	's-Graveland	10.000- 40.000	20 à 40 morgen	1650-1700	1800-1820, rond 1850	20	8
	Kennemerland	10.000- 50.000	tot 200 morgen	1600-1750	1775-1850	200	50
Totaal (schatting)						670	143

Zo bezien blijkt dat de droogmakerijen helemaal kaalgeslagen zijn, terwijl elders het bestand aan buitens nog gedeeltelijk intact is gebleven. Opvallend is verder dat er al vanaf het midden van de achttiende eeuw nauwelijks nieuwe buitenplaatsen meer bij kwamen.

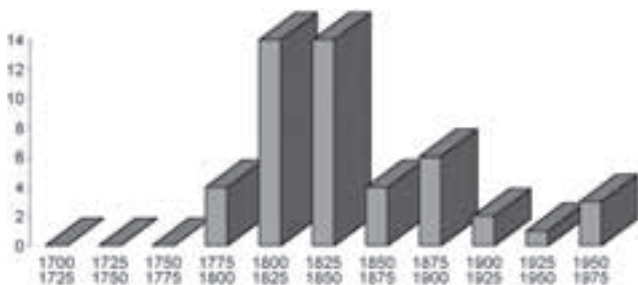
Het is echter niet gemakkelijk om vast te stellen wanneer en hoe al deze buitens zijn verdwenen, want voor zo'n regio-overstijgende inventarisatie als deze is men voornamelijk aangewezen op bestaande literatuur. Nu is er over een aantal gebieden (zoals de Vechtstreek, Kennemerland) veel gepubliceerd, maar juist in die streken waar nagenoeg geen buitenplaatsen meer bestaan (Beemster, Watergraafsmeer) wordt er ook nauwelijks onderzoek naar gepleegd. Het is überhaupt opvallend dat er over de Beemster, een polder die nota bene op de Werelderfgoedlijst van Unesco staat, eigenlijk weinig of geen historische literatuur is. Het was, hoe dan ook, binnen het bestek van dit onderzoek, niet mogelijk om voor elk gebied precies uit te vinden wanneer alle buitenplaatsen zijn afgebroken. De beste gegevens waren die over het Kennemerland, weergegeven in deze grafiek:

Sloping van buitenplaatsen in Kennemerland

De piek ligt hier duidelijk in het eerste decennium van de negentiende eeuw. De tweede piek in de jaren 1840 is enigszins vertekend, omdat voor een aantal buitenplaatsen Van der Aa's *Aardrijkskundig woordenboek* (gepubliceerd 1839 tot '51) als ijkpunt is genomen, wat resulteerde in uitkomsten als 'verdwenen vòr 1848', in welk decennium voor 1848 is dan onbekend.

Ook voor de Vechtstreek was het dergelijke grafiek samen te stellen, zij het iets minder gedetailleerd. Er is namelijk ongelofelijk veel onderzoek gedaan naar buitenplaatsen aan de Vecht, en toch zijn er nog vele verdwenen buitens waarover eigenlijk niets bekend is!

Sloping van buitenplaatsen aan de Vecht

1700-1725	0
1725-1750	0
1750-1775	0
1775-1800	4
1800-1825	14
1825-1850	14
1850-1875	4
1875-1900	6
1900-1925	2
1925-1950	1
1950-1975	3
Niet gesloopt	68
Onbekend	72
Totaal	188

Hier valt duidelijk te zien dat in het tweede kwart van de negentiende eeuw net zo veel buitenplaatsen zijn afgebroken als in het eerste. De misère van de Franse tijd is dus zeker niet als enige verantwoordelijk voor de teloorgang van buitens! Uit de gegevens van het Kennemerland blijkt iets dergelijks: ook al zit er daar een piek in de jaren 1800-'10, in de Frans-Bataafse tijd als geheel werd daar slechts 16,8 % van het gehele buitenplaatsenbestand afgebroken. Zo geheel was de kaalslag in die jaren dus ook weer niet: in de rest van de negentiende eeuw werden net zo goed buitenplaatsen gesloopt.

Om nu te verklaren wat er is gebeurd met de buitens, het reilen en zeilen van de eigenaars bekeken worden. Hun lot is immers bepalend voor dat van de buitens zelf.

De positie van de eigenaar

De bezitters van al deze luthoven kwamen uit een zeer brede kring. Elke achttiende-eeuwse stedeling die het zich financieel kon veroorloven kon een buitenplaats kopen of aanleggen, dus het hebben van een buitenplaats was niet voorbehouden aan de bovenste laag: de regentenklasse.

Een goede doorsnede van de eigenaren van buitens tijdens de bloeitijd van de buitenplaats geeft het kohier van de Personele Quotisatie van 1742.² Voor deze bijzondere belasting werden alle Amsterdammers met een jaarinkomen boven de f600 aangeslagen, circa 13.000 in getal, iets minder dan een derde van de Amsterdamse gezinnen. Van hen bezaten er 597 een buitenplaats, ofwel ruim 1% van de Amsterdamse bevolking. Van deze 597 buitenplaatsbezitters was ongeveer de helft (49%) koopman, 22% was rentenier, terwijl schepenen, raden en andere regenten slechts 17% uitmaakten.

Uit de gegevens blijkt ook dat de allerrijkste Amsterdammers bijna allemaal een buitenplaats hadden en verder dat de regenten naar verhouding niet meer of minder buitenplaatsen hadden dan 'gewone' rijke burgers. Regenten werden *in aantal* sowieso ruimschoots overvleugeld door de kooplieden en renteniers; aan de Vecht werden slechts enkele 'grote regentenfamilies' gesignaleerd en in sommige gebieden, zoals aan de Angstel en het Gein, kwamen ze al helemaal nauwelijks voor.³ Daarentegen waren andere groepen oververtegenwoordigd, zoals de doopsgezinden.

Overigens waren de aanschafkosten van een buitenplaats, anders dan men misschien zou denken, niet al te hoog, in ieder geval niet vergeleken met de waarde van een huis in de stad. Een deftig huis in de grachtengordel kostte meer dan een halve ton, terwijl men al een aanzienlijke buitenplaats had voor f10.000 à 20.000.⁴

Een buitenplaats was uiteraard geen productieve investering. Er werd vooral pracht en praal tentoongesteld, wat geld kostte en in financieel opzicht niets opleverde. Tegenover al deze uitgaven stonden echter vaak indirecte baten. Om te beginnen betekende het bezit van een buitenplaats ook aanzien en toegang tot een netwerk van sociale contacten. Bovendien kenden veel buitens ook een gedeelte dat daadwerkelijk geld opbracht. Immers, vaak waren er ook een of meerdere boerderijen aan gekoppeld of soms andere negotie zoals een steenbakkerij, katoendrukkerij, of linnenblekerij. Het hout dat gewonnen werd uit de grote oppervlakten bos kon ook nog aardig wat opbrengen.

Of deze inkomsten opwogen tegen de uitgaven is twijfelachtig, met name wat betreft de inkomsten uit landbouw. Juist in de periode dat de buitenplaatscultuur tot volle wasdom kwam, vanaf het midden van de zeventiende eeuw, raakte de landbouw in een diepe crisis. Met name de veehouderij bracht bitter weinig op en in de jaren 1713-'20 en 1744-'65 woedde daarbij ook nog de veepest.⁵

Terwijl men in de theekeopels nog een koekje bij de thee nam, lagen bij wijze van spreken op de boerderij achter de luthof de koeien te creperen. De buitenplaatsbezitter merkte dit wel degelijk in zijn portemonnee, want de pacht-prijzen kelderden. Grondeigenaren liepen zelfs het risico verlies te draaien. De markt in landbouwgrond stagneerde, en prijzen kelderden naar een haast belachelijk laag niveau.⁶

Dat in de gouden tijd van de buitenplaats de eigenaren vaak behoorlijk moesten toeleggen op hun luthof gold ook in andere streken van Holland: de in 1713 overleden Delftenaar Pieter Teding van Berkhout beschreef zijn buitenplaats Pasgeld, gelegen aan de Vliet, als 'een lastigh stuck goedts, meer tot vermaeck als tot voordeel streckende', waarvan de opbrengsten 'in tijden van oorlogh niet hebbende konnen goetmaecken de lasten aen het gemeene landt verschuldicht en daerbij komende het onderhout der thuyne en timmeragie'.⁷ In woelige tijden kon zo'n buitenplaats dus een groot blok aan het been gaan vormen.

Er is uitgebreid onderzoek gedaan naar hoe in de achttiende eeuw de vermogens van de rijke stedelingen waren samengesteld.⁸ Zo was het aandeel van onroerend goed in de vermogens eigenlijk opvallend klein, meestal nog geen 15%. Het grootste deel was belegd in leningen aan de overheid. Bij regenten besloeg dit vaak de helft, soms zelfs twee derde van het vermogen. De obligaties aan de provincie Holland maakten hier het leeuwendeel van uit. Deze obligaties hadden een bijzonder laag rendement, netto niet meer dan 2,5%, maar daar stond tegenover dat het een erg zekere manier van beleggen was. Op deze manier kon de bezitter zonder veel moeite of risico ieder jaar een vast bedrag incasseren. Regenten hadden verder inkomsten uit de ambten die ze bekleedden, de rest van de burgerij had vaak geld zitten in handel, productie en in buitenlandse fondsen.

In het laatste kwart van de achttiende eeuw kwamen deze laatste inkomsten steeds verder op de tocht te staan. Door de politieke strubbelingen verloor de oude regentenklasse terrein: hun ambten waren niet meer zo vanzelfsprekend als voorheen. Tegelijkertijd kregen de handel en nijverheid klappen te verduren: met name na de Engelse oorlog van 1780-'84 raakte de positie van Amsterdam als stapelmarkt in het slop. Een aantal kooplieden verplaatste de aandacht naar het bankwezen, maar dit was niet voor allen weggelegd. De groep met middelgrote inkomens, waarin zich ook veel buitenplaatsbezitters bevonden, ging er op achteruit.⁹ Tekenend is dat in 1783 de klerken van de desolate boedelkamer van Amsterdam salarisverhoging kregen vanwege de grote toename van het aantal faillissementen.¹⁰

Na de omwenteling van 1795 ging het pas echt beroerd. De handel kreeg steeds meer beperkingen opgelegd door Frankrijk en de koloniën gingen verloren. Voor de handel op Engeland en de Oost moest nu een sluiproute worden genomen via de havens van noordwest-Duitsland. De invoering van het continentaal stelsel in 1806 moest worden ondervangen door smokkelhandel. Dat dit alles de handel niet ten goede kwam, spreekt vanzelf.

Als we dan kijken naar de buitenplaatsen in die jaren zien we dat de economische trend enigszins wordt gevolgd. Vòòr 1795 zijn slechts een handjevol buitenplaatsen verdwenen, voornamelijk gesloopt door de Amsterdamse makeelaar Frederik Kaal. Deze Kaal had de gewoonte om een buitenplaats aan te kopen, af te breken en vervolgens het terrein door te verkopen óf te verhuren als groentetuin. De bij de sloop vrijgekomen bouwmaterialen verkocht hij door of sloeg hij op in zijn loodsen bij de Zaagmolenpoort.¹¹

Na 1795 veranderde het beeld. Onder druk van de wel erg abrupte economische stagnatie moesten velen drastisch op hun budget bezuinigen en daarbij ging vaak de geldverslindende buitenplaats als eerste in de verkoop. Menig buitenplaats werd zo afgebroken, iets wat ook door de tijdgenoot werd opgemerkt: 'Welk een menigte puinhopen zien wij hier... Bij het afnemen van de algemene welvaart verminderen ook van tijd tot tijd, en thans met vrij snellen spoed, de Lusthuizen en Buitenplaatsen, die in tijden van overvloed en weelde gesticht zijn. ... [Nu] veranderen zij dikwerf weder in Landerijen, waarop graanen wassen of waarop vee geweid word.'¹²

Kopers waren soms speculanten, soms rijkere bureu die de grond van een buitenplaats graag bij hun eigen luthof voegden. De slopers zelf waren vaak plaatselijke aannemers, die het gebouw 'op afbraak' kochten: ze verwierven het recht het te slopen en de daarbij vrijgekomen bouwmaterialen door te verhandelen. Er moet dus een zekere markt zijn geweest voor tweedehands bouw materiaal. Verkoop betekende echter lang niet altijd sloop. Terwijl de enorme luthof Velsershoofd te Velsen in 1805 voor f 64.677 in handen viel van een sloper, werd in het zelfde jaar Elswout bij Overveen voor eenzelfde bedrag verkocht aan Willem Borski, een Amsterdams bankier die het buiten gewoon voor zijn zomers plezier bleef gebruiken.¹³ Bovendien vond een aantal buitenplaatsen een tweede leven als herberg, boerderij, fabriek of kostschool.

Ook al verdween dus lang niet alles, in die onzekere tijden moeten de buitenplaatsen die wél gesloopt zijn, een grote indruk hebben gemaakt, en in sommige ogen bijna een symbool zijn geworden voor de malaise. De Watergraafsmeer, waar naar verhouding veel gesloopt werd, lag bovendien dicht bij Amsterdam en voor een ieder was de kaalslag daar duidelijk te zien.

De grote financiële klap moest echter nog komen. De inkomsten uit staatsobligaties waren gedurende alle misère een zekere factor gebleven in het jaarinkomen van de elite. Door geldgebrek kon de overheid in 1808 en '09 echter geen uitbetaling meer doen van de rente op deze obligaties. Tot overmaat van ramp werd in 1810 op last van Napoleon zelf afgekondigd dat voortaan nog slechts een derde van de rente zou worden uitgekeerd.¹⁴ Aangezien deze obligaties zoals hierboven vermeld vaak meer dan de helft van het vermogen uitmaakten, werden velen hierdoor zwaar getroffen: de obligaties hadden door deze 'tiërcering' (van 'tierce', een derde) in feite van de ene op de andere dag nog maar een derde van de oorspronkelijke waarde. Zo kelderden de inkomens van de gehele elite, van de ene dag op de andere. De kredietwaardigheid van de kooplieden was bovendien aangetast, wat desastreus was voor de handel.

Sommigen reageerden hier anders op dan anderen. De Amsterdamse advocaat J.P. Farret besloot dat in zijn huishouden 'alle volstrekt onnoodige en alleenlijk tot aangenaamheid en vermaak strekkende uitgaven afgeschaft en nagelaten' moesten worden en verkocht zijn buiten in de Watergraafsmeer.¹⁵ Hier en daar verdween zelfs een heel complex van buitenplaatsen, zoals de aan elkaar grenzende en door leden van één familie bezeten buitens Huis te Loenen, Wallestejn en Westerklip aan de Vecht, die rond 1811 werden onttakeld.¹⁶

Echter, in het algemeen laten de jaren na 1810 helemaal geen grote stijging in het aantal gesloopte buitenplaatsen zien. Het verband tussen het aantal slopingen en de tiërcering van 1810 is dus verrassend klein. Alleen in de Vechtstreek valt in de jaren na 1810 een sloopgolfe waar te nemen, maar elders, bijvoorbeeld in het goed gedocumenteerde Kennemerland, is dit niet aan te wijzen. Het is niet ondenkbaar dat velen, na het kelderen van de waarde van obligaties, zich begonnen vast te klampen aan hun onroerende bezittingen in plaats van ook dit kapitaal door sloop vernietigd te zien. Vermoedelijk waren ook de prijzen van tweedehands bouwmaterialen gedaald, waardoor sloop minder opbracht dan voorheen.¹⁷

Na de Franse tijd was het ergste financiële leed geleden. Een hersteld vertrouwen zorgde ervoor dat de koersen van de obligaties stegen, zodat de burgers hun vermogen weer zagen toenemen. De periode 1820-'40 was vervolgens weer een tijd van economische groei.¹⁸ De buitenplaatsen kwamen toen, na een periode van sloop, weer in trek. In 1820, tien jaar na de tiërcering, begon de opmars van een nieuwe streek waar buitenplaatsen werden gevestigd: de Utrechtse Heuvelrug. Voor een aantal buitenplaatslandschappen kwam de herwaardering echter te laat: de droogmakerijen waren inmiddels fors kaalgeslagen. Ook de veenrivieren als Amstel, Angstel en Gein waren minder in trek en hier doofde de buitenplaatscultuur langzaam uit. Aan de Vecht en in het Kennemerland hielden de buitens stand, al werd het aantal gedurende de negentiende eeuw wel uitgedund.

Grondprijzen

Behalve over de vermogens van de buitenplaatsbezitters, moet ook iets worden gezegd over de waarde van de grond, want daar valt ook een interessant fenomeen waar te nemen.

In onze streken begon in het midden van de zeventiende eeuw de landbouw in het slop te raken, waardoor de pachten en grondprijzen begonnen te dalen. In de eerste helft van de achttiende eeuw bereikte deze ontwikkeling, onder andere door de aanvallen van de veepest, een dieptepunt. Niet alleen waren de pachten in deze periode lager, ook hadden vele pachters een betalingsachterstand en werden de gronden zwaar belast. Pas na 1750 kroop de landbouw uit het dal en begonnen ook de prijzen van grond weer te klimmen.

Wat heeft dit alles met buitenplaatsen te maken? Het is juist in de crisisperiode van de landbouw geweest dat de buitenplaatscultuur tot grote bloei kwam, en met name in landbouwgebieden zoals de polders en aan de veenrivieren. Zeker, ook vòòr 1650 hadden vele Amsterdammers grondbezit op het platteland, maar het aantal buitenplaatsen dat hierop was gevestigd was nog niet groot en de buitens zelf waren veelal eenvoudig. Het is opvallend dat juist toen landbouwgrond goedkoper werd, voor lagere prijzen werd aangeboden en zelfs economisch bijna onnut raakte, de meeste buitenplaatsen werden gesticht. Er was immers ineens veel meer grond beschikbaar, en nog goedkoop ook.

Zo lijkt de aanleg van buitenplaatsen veelal te worden ingegeven door de beschikbaarheid van (goedkope) grond. Toen vanaf ca. 1640 de oude kloosterbezittingen ten oosten van Utrecht in de verkoop gingen verscheen hier al snel een aantal buitens van gefortuneerde Utrechters.¹⁹ In de eerste helft van de zeventiende eeuw kwam er een groot areaal beschikbaar in de nieuw drooggemalen polders van Noord-Holland, en ook hier kwamen de buitenplaatsen op. Hierdoor kan verklaard worden waarom in 1640, toen het nog goed ging met de landbouw, de Beemster al 52 buitenplaatsen telde. Het feit dat veel van de grond vanaf de drooglegging in handen was van stedelingen, maakte hier de aanleg van buitens al in een vroeg stadium mogelijk.

Na 1750 is een omgekeerd patroon waar te nemen: de prijzen van landbouwgrond stegen, de landbouw floreerde terwijl de groei van het aantal buitenplaatsen stagneerde. Het houdt wellicht hiermee verband dat aan de Amstel en elders in de tweede helft van de achttiende eeuw een aantal buitenplaatsen werd afgesplitst van de bijbehorende landbouwgrond en afzonderlijk doorverkocht.²⁰ De grond rendeerde weer, de buitenplaats werd afgestoten.

In de Franse tijd daalde vervolgens de vraag naar buitenplaatsen tot een dieptepunt. Hoewel sommige buitenplaatsen nog altijd voor grote sommen van de hand gingen (vergelijk de bovengenoemde buitens Velseerhoofd en Elswout), was het aantal gegadigden niet groot meer. Omzetting van deze buitens in lu-

cratievere landbouwgrond moet voor sommigen, ondanks de kapitaalvernietiging, voor de hand hebben gelegen.

In de negentiende eeuw bleef de landbouw floreren, in het bijzonder de vee-teelt. De buitenplaatsen raakten echter opnieuw in trek. En daar kwam de Utrechtse Heuvelrug om de hoek kijken. Deze veelal landbouwloze streek was inmiddels door de aanleg van straatwegen beter bereikbaar geworden, maar nog belangrijke was dat de provincie hier in 1813 was overgegaan tot verkoop van tot dan toe ongebruikte heide. Goedkope grond was er dus overvloedig beschikbaar.²¹ Verder werd in 1818 het enorme terrein van Slot Zeist opgesplitst en in de verkoop gedaan.²² De aanleg van buitenplaatsen lijkt dus, na een onderbreking van de Frans-Bataafse tijd, ook hier het spoor van de goedkope grond gevolgd te hebben.

Het zojuist beschreven mogelijke verband tussen grondprijzen en rentabiliteit enerzijds en het stichten c.q. afbreken van buitenplaatsen anderzijds kan zo de verminderde belangstelling voor buitenplaatsen in de Frans-Bataafse tijd versterkt hebben en de grote sloop in landbouwgebieden als de droogmakerijen mede verklaren.

Een voorbeeld: Adrichem te Beverwijk

Hoe de problemen voor de eigenaren van een buitenplaats geweest moeten zijn, wordt prachtig geschetst door het dagboek van de Rotterdamse staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) (Afb. 2). Hij was vanaf 1795 eigenaar van de Beverwijkse buitenplaats Adrichem, tot hij deze in 1809 liet afbreken. Hoewel Van Hogendorp een Rotterdammer was, past zijn relaas toch in dit op Amsterdam georiënteerde betoog. Niet alleen was Van Hogendorps echtgenote afkomstig uit een Amsterdamse koopliedengeslacht, ook was Van Hogendorp zelf, aangezien hij begin 1795 uit zijn ambt van pensionaris van Rotterdam was ontslagen, juist in dienst getreden van het Amsterdamse handelhuis van zijn schoonfamilie.²³

Van Hogendorp was een veelschrijver, en in zijn omvangrijke archief, dat bewaard wordt in het Nationaal Archief in Den Haag, zijn een aantal aantekeningen en dagboeken over het beheer van Adrichem aanwezig.²⁴

Adrichem was een omvangrijke buitenplaats van in totaal ruim 169 morgen (ca. 144 hectare) Het grootste gedeelte bestond uit verpachte landbouwgrond, maar zo'n 50 morgen was ingeruimd voor de buitenplaats zelf, met herenhuis, tuin, oranjerie, tuinhuisen, schuren en kassen. Al met al een groot landgoed dat zich kon meten met de andere uitgestrekte buitenplaatsen in Kennemerland. De jaarlijkse opbrengsten van dit alles waren dan ook aanzienlijk, maar niet genoeg om de buitenplaats te kunnen laten voortbestaan, zoals zal blijken.

Toen in april 1795 zijn schoonmoeder stierf, kreeg Van Hogendorp de buitenplaats Adrichem toebedeeld, evenals een huis aan de Keizersgracht in Amsterdam. In eerste instantie probeerde hij Adrichem door te verkopen aan de andere erfgenamen, maar deze waren niet geïnteresseerd. Van Hogendorp begon vol goede moed dan maar zelf aan het beheer van de buitenplaats. Vanaf het begin was Van Hogendorp er al op gericht om te bezuinigen. De opbrengsten van de pacht en de verkoop van hout beraamde hij in 1796 op zo'n f 4000, echter 'de jaarlijksche uitgaven daartegen over staande, was zeer hoog geloopt door de prachtige Menagerie, de vreemde Gewassen, in stookkosten, en anderszins, de veele Broeikasten van vruchten en groenten, en het onderhoud van Pluimgraaf, Bloemist, en veel arbeidsvolk daartoe vereischt. Het sprak vanzelf dat wij Adrichem op geen zo kostbaaren voet konden houden.'

De uitheemse vogels en gewassen verdwenen, de bloemist werd bedankt en de pluimgraaf kreeg enkel nog vogels te houden die uiteindelijk in de pan zouden belanden. Zo probeerde Van Hogendorp het maximale uit de buitenplaats te persen: hij liet de groententuin zo inrichten dat er zo vroeg mogelijk tot zo laat mogelijk in het jaar van gegeten kon worden. Aan de kostbare exotische vruchten die tot dan toe in de kassen stonden te pronken had hij geen boodschap meer. Kostenbesparing was het parool: 'Ten dien einde heb ik de vruchten en groentens van den kouden grond aanmerkelijk vermeerderd, als welken eertijds schijnen in minagting geweest te zijn. De Baas is dagelijks verwonderd, dat ik zo veel Broeierij afzeg, en dat de keuken zo veel groentens verslindt.'

Van Hogendorp had landschapsarchitect Johann Georg Michaël (1738-1800) aangetrokken om de tuinaanleg te verbeteren, dat wil zeggen te vereenvoudigen: de tuin werd twee morgen groter, maar Van Hogendorp had door de versobering één man minder tuinpersoneel nodig. Sterker nog: 'al wat buiten het gezigt van het huis is' werd bos, de tuin zelf kwam alleen nog direct rondom het huis te liggen. In de nieuwe aanleg moest het oog van de bezoeker vooral aangenaam getroffen worden door 'de overweeging van het nut welk met den aanleg bedoeld is. De houtverkoop is geen gering gedeelte van het inkomen... Naar maate deeze oogmerken beter bereikt zijn, wast het genoege van den opmerksaamen beschouwer, dog vooral van den bewooner en eigenaar.'

Van meet af aan was Van Hogendorp ook zijn personeelsbestand aan het inkrimpen: na het ontslag van de bloemist had hij in 1796 vijftien mensen in dienst: een knecht, koetsier, tweede knecht, palfrenier, tuinbaas, twee tuinknechts, de pluimgraaf, zes werklieden en een jongen.

In 1797 ontsloeg Van Hogendorp zowel zijn tuinman als de tuinarchitect Michaël. De tuinman was volgens hem 'volstrekt onbekwaam', terwijl Michaël de laan werd uitgestuurd omdat hij zijn beloften niet nakwam. Uiteindelijk nam Van

Hogendorp zelf de leiding van de tuin op zich. Hij gaf nog een tuinknecht en twee werklui hun ontslag en hoopte zo nog meer te bezuinigen. De kostbare broeikas besloot hij ook maar stil te laten leggen. ‘Blijven de tijden zo slegt, zal het aangename er eindelijk ook aanmoeten.’ Alle tierlantijnen die er nog waren aan vreemde vruchten werden weggedaan, maar Van Hogendorp verzekert ons dat ‘de overvloed van alle vruchten de groenten van den kouden grond mij meer dan troosten zullen voor het gemis van veelal ingebeelde lekkernijen.’

In februari 1800 maakt Van Hogendorp de balans op van vijf jaar Adrichem. De toon die hij aanslaat is meteen een stuk somberder dan de optimistische verhandelingen over bezuinigingen en vernieuwingen van de jaren daarvoor. Zeker, het huis is nu in goede staat, de tuin en het bos vernieuwd, de landerijen zijn voor goede prijzen verhuurd, maar de kosten zijn bitter tegengevallen. De eerste twee jaren liepen de rekeningen hoog op door de vernieuwingen, maar ook in de twee jaren daarna vielen de kosten niet mee. Het huis tocht en moet elk jaar grondig worden schoongemaakt, het bos heeft steeds verzorging nodig en het aantal personeelsleden is nog steeds omvangrijk. Van Hogendorp rekent de jaarlijkse kosten en baten voor:

Berekening Adrichem februari 1800

Kosten		Opbrengst	
Onderhoud huis	f 1000	Landerijen	f 3500
Personeel		Hout	1000
Tuinman	600	Moestuin en bos	2000
Pluimgraaf	600	Mogelijke bezuinigingen	1000
8 tuinknechts	2000		
Paarden	200		
Tuig en wagens	100		
Schuren, loodsen, hekken, bruggen, etc.	200		
Mest, run, matten	300		
Onderhoud broeierij	300		
Voedsel voor de eenden, kippen	400		
 Kosten vervoer en dubbele huishouding	 1000		
 Kosten landerijen en bos	 1650		
Onderhoud boerderijen	350		
	f 8700		f 7500

Afb. 2. Karel Gijsbert van Hogendorp.

Van Hogendorp rondt het verschil van *f* 1200 wijselijk naar boven af op *f* 1500, en zo is het buiten niet alleen een 'dood Capitaal', maar kost het ook nog de lieve som van anderhalf duizend gulden per jaar en een veelvoud aan frustraties.

Van Hogendorp besluit vervolgens zijn overpeinzingen: 'Wie dit ook met de tijd eens leeze, vrouw, kind, vrind, vreemdeling, die moge vrij weeten, dat ik mij met zulk een omslagtig vermaak bezwaard vinde, dat ik er te veel tijd aan besteeden moet, en dat ik met zeven kinderen, en mogelijk een agtste op zigt, geen houden er aan zie, in rampzalige tijden als deezen. Ik heb het niet gezegt, ook niet geweeten, wat het was; maar gevreesd, dat het niet wel uit zou komen. Ik heb nu geleerd, wat onderhoud van huizen, landerijen, plaatsen is, en ben er beu van.'

De sloop van Adrichem

Met Van Hogendorps loopbaan als koopman in Amsterdam had het vanaf het begin niet willen vlotten. In 1796 was hij begonnen met zijn eigen 'Handelshuis G.K. van Hogendorp & co', maar Amsterdam was niet langer het centrum van de handel: vroegere zakenrelaties lieten hun handel nu over Bremen en Hamburg lopen en Van Hogendorp moest deze trend volgen. In 1801 liet Van Hogendorp de leiding van zijn kantoor aan zijn broer over, en in de jaren daarop hield Van Hogendorp zich onder andere bezig met investeringen in een landbouwkolonie in Zuid-Afrika, die uitliep op een 'droevig fiasco'.²⁵

Al die tijd zat Van Hogendorp tegen zijn wil vast aan zijn Adrichem. Wilde hij in 1800 het huis al 'met genoeg en verlaaten, en aan eenen rijker, of dwaazer, overgeeven', in 1805 deed hij het huis en de landerijen in de verkoop. Het meer dan vijf meter lange veilingbiljet kon echter geen kopers trekken.

Van Hogendorp zat toen zo omhoog dat hij moest besluiten zijn grachtenpand aan de Keizersgracht te verkopen, en zich op Adrichem terug te trekken. De jaren daarop rentenierde hij, met vrouw en kinderen, op zijn buiten, nu dus zijn permanente woonplaats geworden. Onderwijl schreef hij zijn 'Journal d'Adrichem' en probeerde hij betrekkingen met het landsbestuur aan te knopen, want de politiek lonkte nog altijd. Nog in april 1808 schreef Van Hogendorp dat hij eigenlijk van Adrichem af wilde: 'Je tâcherai de vendre Adrichem, non

pas les terres, mais la campagne proprement-dite ... afin de n'y pas passer un quatrième hiver.'

De financiële misère die Van Hogendorp in die jaren achtervolgde, werd door hemzelf geschetst in een overpeinzing gedateerd juni 1809.²⁶ In 1795 bezat Van Hogendorp nog f 625.000, waar in de daarop volgende jaren nog f 111.000 aan geërfd geld bij kwam. Daar stonden echter grote verliezen tegenover: f 80.000 verloren in de handel, f 120.000 aan belastingen, f 100.000 aan het avontuur met de kolonisatie in Zuid-Afrika, en tenslotte nog een algeheel verlies van f 100.000 aan 'vertering'. Hierdoor bleef Van Hogendorp nog slechts f 336.000 over. Bijna een halvering aan kapitaal! 'Ik kan betuigen,' voegde Van Hogendorp er aan toe, 'dat ik in Amsterdam en in den koophandel de ongelukkigste dagen van mijn leven heb doorgebracht.'

Van Hogendorp moet Adrichem kwijt, al was het maar om zijn uitgaven te beugelen. Op 28 september 1809 tekent hij een contract met de Beverwijkse makelaar Christiaan Stumphius 'wegens de afstand en Amotie van de Heeren-Huizinge Adrichem alsmede het Koetshuis, Stalling, Orangehuis en Tuinmanswoning'. Het afscheid van de buitenplaats was emotioneel: zijn vrouw hield zich sterk, maar Van Hogendorp zelf kreeg een brok in de keel toen iemand vertelde dat mevrouw Van Hogendorp als kind de eerste steen had gelegd.²⁷

Wanneer het gezin Van Hogendorp eenmaal naar Den Haag vertrokken is, kan makelaar Christiaan Stumphius aan de slag. Stumphius (1764-1824) had vier jaar eerder al geprobeerd de landbouw- en bosgronden van Adrichem te veilen en zou in de jaren daarop met nog een aantal buitenplaatsen speculeren. In het contract draagt Van Hogendorp Stumphius op om de gebouwen 'ten meesten voordeele te amoveeren', de afbraak publiek of onderhands te verkopen, en de winst over te maken aan Van Hogendorp.

Wat de sloop ook moge opbrengen, Stumphius moet Van Hogendorp in ieder geval f 20.000 betalen voor de afbraak. Als de opbrengst minder uitvalt, heeft Stumphius 'niets voor zijne directie, blijvende het aan [Van Hogendorp] desverkiezende eenig douceur aan [Stumphius] toe te leggen.' De gebouwen moeten zo spoedig mogelijk worden gesloopt, 'om gebruik te maaken van de tegenwoordige hooge prijzen (!) en alles moet op geruimd en uit den weg gerwerkt zijn, althans binnen den tijd van drie Jaaren na ondertekening deezer.'

In eerste instantie begint Stumphius met het vellen van bomen, waarna in de eerste maanden van 1810 de bijgebouwen in de verkoop gaan: 'een Menagerie, en deszelfs groote Hoender en andere hokken', een 'grote loods, annassenbak, perzikkassen en schuttingen' en zelfs de kapitale ijskelder moet eraan geloven, 'om door den Kooper afgebroken en geslegt te worden.'

Begin 1811 ligt het middelste gedeelte van het hoofgebouw al plat; de beide vleugels staan er nog, maar Stumphius is van plan deze in hun geheel aan slopers door te verkopen. Een aanzienlijke partij schrootwerk, deuren, kozijnen, ramen, balken, lijstwerk, schilderstukjes, het grote ijzeren hek van het balkon en ruim 200.000 metselstenen en pannen liggen klaar voor de verkoop. Die verkoop valt nog niet mee: in zijn brief van 20 juli 1811 probeert Stumphius te berekenen hoeveel de bouwmaterialen eigenlijk gaan opbrengen, wat 'thans zeer moeilijk is, om de onzekerheid van gebeurtenissen die op de Prijzen spoedig een invloed van 10 à 20 pc. kunnen hebben.'

Inmiddels verwacht Stumphius uiteindelijk slechts *f* 17.000 à 18.000 te gaan beuren voor de bouwmaterialen. Dat betekent dat hij er een paar duizend gulden bij gaat inschieten, want in het contract was bepaald dat Van Hogendorp minstens *f* 20.000 zou gaan verdienen aan de afbraak! Stumphius wijst op de slechte economische omstandigheden: 'De Tiersseering heeft daarop wel de Grootste invloed gehad, waardoor het Timmeren tot vermaak geheel ophoud.' Waarna Stumphius Van Hogendorp verzoekt zijn medelijden te tonen: 'Verplicht aan het Contract is 't alleen uw goedheid eenige Consideratie door de ongelukkige tijd, waardoor de vermindering voorkomt te bepalen.'

Nu 'de goederen thans onverkoopbaar zijn', blijkt dus dat Stumphius zich lelijk had verkeken op de mogelijkheid winst te maken met deze afbraak! In 1812 is de situatie voor Stumphius nauwelijks beter: 'Ik zal niet spreken van de schade die ik lijde, door het weinig debiet en lage prijzen, maar aan het Koop Contract van betaaling voldoen, hoopende bij UwEd goedheid van uitstel bij afloop op uwe weldenkendheid.'

De weldenkendheid van Van Hogendorp wordt echter danig op de proef gesteld, want in 1816, de gebouwen zijn inmiddels volledig gesloopt, meldt zijn rentmeester J. Karshof dat het puin nog steeds niet is opgeruimd en vooral dat Stumphius nog steeds niet heeft betaald: 'die man schijnt wel boven de wet te willen zijn, zijnen medeburgers te plagen en zelve zijnen pligt niet te doen.'

De sloop betekende het einde van de buitenplaats Adrichem. De gronden hield Van Hogendorp echter in bezit, deze werden voor hem bestierd door genoemde rentmeester. Een aantal financiële overzichten uit de periode 1812-1827 is bewaard gebleven en hieruit valt op te maken dat de gronden na de sloop van het buitenhuis eindelijk winst opbrachten, al was deze aanvankelijk bescheiden.

Met de sloping zelf verdiende Van Hogendorp *f* 20.000, al hield Stumphius er dus waarschijnlijk verlies aan over. *f* 20.000 is toch geen geringe som, als men bedenkt dat voor dat geld al hele buitenplaatsen mét grond te koop waren!

Tot slot

In de Frans-Bataafse tijd werd dus wel degelijk een zeker aantal buitenplaatsen onttakeld, maar dit proces zette zich op veel plaatsen voort in de rest van de negentiende eeuw. Deze golf van afbraken voltrok zich zowel voor kleine als grote buitenplaatsen: van dwergjes die bij hun burens werden gevoegd, tot complete landgoederen als Adrichem. De slopingen van de Frans-Bataafse tijd maakten begrijpelijkerwijze op de tijdgenoot een grote indruk, omdat ze een weerspiegeling leken van het slechte economische tij. Over latere slopingen werd minder gerept, maar ook deze vonden wel degelijk plaats. Juist de tiërceering van 1810 die vaak als cruciale factor wordt genoemd, blijkt in werkelijkheid geen bijzonder grote invloed te hebben gehad.

Al met al is het laatste woord over de geschiedenis van de buitenplaats nog niet gezegd. Van veel verdwenen buitens is eigenlijk nauwelijks iets bekend, maar nog altijd blijft nieuwe informatie aan het licht komen. Hopelijk is dit onderzoek bovendien een aanzet tot een bredere, regio-overstijgende kijk op de buitenplaats, waarin ook de economische factoren kunnen worden meegewogen.

Roel Mulder

Noten

1. R.G. Mulder, *Op afbraak: de sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830*, Utrecht 2006 (doctoraalscriptie), 29. Mijn telling bracht me op ca. 670; daar komen dan nog bij de buitenplaatsen aan de Overtoom, Amstelveenseweg, de andere veenriviertjes zoals Gaasp en Bullewijk, en elders; zo is een getal van 700 aannemelijk.
2. H.A. Diederiks, 'Stedeling en buitenplaats', in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 68 (1976), 108-121. Mr. W.F.H. Oldewelt, *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742*, Amsterdam 1945.
3. Dr. R. van Lutternvelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, Lochem 1948, 16-27; Marijke Carasso-Kok en Jan Slofstra (redactie), *Het Gein, levensloop van een rivier*, Abcoude 1998, 94.
4. Voorbeelden o.a. in 'Huizen en buitenplaatsen in de 18e eeuw', in: *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 29 (1942), 138-139.
5. Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950: veranderingen en verscheidenheid*, Meppel, 1992, 166.
6. Ad van der Woude, 'De ontwikkeling van de pacht prijs van grasland in Noord-Holland en het vraagstuk van de winstgevendheid in de agrarische sector (1570-1800)' in: Dr. Ad van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis*, Amsterdam 2000, 325-337, aldaar 327.
7. Dr. C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering*, Amsterdam 1986., 83.
8. Zie o.a. J.J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1987.

9. Prof. dr. E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 1979, 13.
10. Mr. W.F.H. Oldewelt, 'Twee eeuwen Amsterdamse faillissementen en het verloop van de conjunctuur (1636 tot 1838)', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 75 (1962), 421-435, aldaar 427.
11. I.H. van Eeghen, 'Wester Amstel., Frederik Kaal en Jean de Neufville', in: *Amstelodamum. Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 69 (1982), 36-39.
12. A. Loosjes et al., *Hollands Arkadia of wandelingen in de omstreeken van Haarlem*, Haarlem 1804-1805, 363-364. Geciteerd in: Christian Bertram, *Noord-Hollands Arcadia*, Alphen aan den Rijn 2005, 8.
13. Johan E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam, 1578-1795*, Haarlem 1903-1905, 965; H.W.M. van der Wijck, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn, 1982., 237 noot 30.
14. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'De Patriotse-Bataafse-Franse tijd (1780-1813)', in: Prof. Dr. J.H. van Stuijvenberg (red.), *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977, 157-200, aldaar 190-191.
15. J.H. Kruizinga, L. Janszen en A.A. Kok, *Watergraafsmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam*, Amsterdam 1948, 121-122.
16. E. Munnig Schmidt en A.J.A.M. Lisman, *Plaatsen aan de Vecht en de Angstel : historische beschrijvingen en afbeeldingen van kastelen, buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten aan de Vecht en de Angstel-van Zuilen tot Muideren*, Alphen aan den Rijn 1997 (vierde druk), 158.
17. Zie verderop in het gedeelte over de sloop van Adrichem.
18. Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling*, z.p. 2000, 122, 151.
19. Sabine Broekhoven en Sonja Barends, *De Bilt, geschiedenis en architectuur*, Zeist 1995, 27.
20. J.W. Groesbeek, *Amstelveen, acht eeuwen geschiedenis*, Haarlem 1966, 155, 163, 177. Bertram, *Noord-Hollands Arcadia*, 194.
21. Gaasbeek, *Driebergen*, 26-27.
22. Fred Gaasbeek, Saskia van Ginkel-Meester, *Driebergen-Rijsenburg, geschiedenis en architectuur*, Zeist 1996, 26-27; Catharina L. van Groningen, *De wooncultuur op de Stichtse lustwarande van de zeventiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht 2003, 397.
23. Drs. W.G. van der Moer, 'Inleiding', in: G.K. van Hogendorp, *Journal d'Adrichem (1806-1809) en Journal de La Haye (1810-1813)*, 's-Gravenhage 1981, I-XLVIII, aldaar XXI.
24. Nationaal Archief, archief G.K. van Hogendorp, inv. nr. 164.
25. L.G.J. Verberne, 'Gijsbert Karel van Hogendorp en Zuid-Afrika', in: *De spiegel van het Verleden* (Utrecht 1947), 69-143. Geciteerd in: *Journal Adrichem* XXXII.
26. Van der Moer, 'Inleiding', XLVIII.
27. Van Hogendorp, *Journal d'Adrichem*, 285.